

Trosopplæring og gudstjenester

Menighetsutvikling i dybde og bredde

Av Heid Leganger-Krogstad

Heid Leganger-Krogstad, (1950) Professor i religionspedagogikk, Det teologiske menighetsfakultet, Sleiverudlia 32, 1354 Børums Verk, heid.leganger-krogstad@mf.no

Klokka er elleve i et kirkerom i Den norske kirke, og før søndagens gudstjeneste begynner med tre klokkeslag og preludium, sier en lek medvirkende fra lesepulten:

«I dag skal vi ha noe så uvanlig som en vanlig gudstjeneste. Det betyr at det blir mer tid til ro, og vi har valgt å ha en lengre preken og vi skal synge en del salmer som vi ikke synger så ofte.»

I kunngjøringene under gudstjenesten ble det sagt: «Neste søndag er det førskolebarnas gudstjeneste. Det betyr at vi inviterer femåringer særskilt, så kjenner dere familier med femåringer, så ta dem med.»

Etter gudstjenesten og før kirkekaffen la presten en til: «tanter, onkler og besteforeldre og så videre til disse femåringene er selvsagt særlig velkommen»¹.

INNLEDNING

Her ser vi at den *vanlige* gudstjenesten annonseres som en gudstjeneste med mulighet for lengre preken og ro til fordypning, mens førskolebarnas gudstjeneste kunngjøres som en gudstjeneste rettet mot familier med femåringer, og de tilstedeværende utfordres til å invitere naboer og venner med femåringer. Den vanlige gudstjenesten har voksenfokus, mens den andre inkluderer et trosopplæringstiltak, har barn og rekruttering som fokus. Gudstjenestene synes å utformes på to ulike måter for å nå to ulike grupper i menigheten. Den første for å gi voksenmenigheten utvikling i dybden mot større åndelig modenhet og innover mot gudstjenestefellesskapet, mens den andre for å passe inviterte målgrupper for å nå bredden av kirkemedlemmene. Observasjonen synes å fange en mer generell trend.² Gudstjenestens utforming brukes som redskap for to ulike strategier i utvikling av menigheten: dybde og bredde. Disse to utviklingsretningene gjenkjennes i litteraturen innenfor menighetsutvikling, for eksempel Erling Birkedals: «Åndelig og en jordnær reise» (Birkedal, 2011).³ Med dybde

1 Observasjon i en av menighetene som inngikk i studien «Trosopplæring som menighetsutvikling». Se mer om studien nedenfor. Forskerne deltok i noen gudstjenester på reisen, ikke systematisk i alle menighetene.

2 Systematiske studier av gudstjenester har foregått i forskningsprosjektet *Forkynnelse for små og store* (se <http://www.mf.no/book/export/html/1561>) der jeg har deltatt. Publikasjoner forventes i 2018.

3 Dette utviklingsarbeidet er basert på noen grunnleggende prosessverdier: Først en *åndelig prosess* for å utvikle menighetens spiritualitet, deretter en *stedegen* prosess for å få en innsikt og forståelse for den enkelte menighets

menes her en styrking av menighetsfellesskapet gjennom åndelig fordypning, styrkede relasjoner og av handlende forpliktelse. Med bredde menes vekst i bredden gjennom rekruttering av nye barn, unge og voksne til dåp, opplæring og gudstjenestefellesskap, samt gjennom evangelisering og misjon overfor mennesker utenfor folkekirken. Jeg anvender dybde og bredde på denne måten i fortsettelsen.

Flere av artiklene i Prismet 3/2017 oppsummerer forskningsprosjektet *Trosopplæring som menighetsutvikling* i seks menigheter, tre i et bispedømme på Vestlandet og tre i et bispedømme på Østlandet.⁴ Denne artikkelen er en del av prosjektet og ser på hvordan menigheter tenker strategisk rundt gudstjenesten. Fokuset på gudstjenester er begrunnet i at gudstjenester anses som sentrale redskaper i utvikling av menigheter. Drøftingen har generell relevans da gudstjenestene i Den norske kirke er i sterk endring knyttet til to, parallelle, reformer: Trosopplæringsreformen fra 2003 og Gudstjenestereformen fra 2011.⁵ Integrasjonen av trosopplæringen i gudstjenestene er imidlertid ikke uproblematisk i praksis.

Spørsmålene som reises her er:

- Hvordan inngår gudstjenesten i menighetens strategi for utvikling?
- Hvordan utfordres menighetens hovedgudstjeneste av trosopplæringsreformen?⁶

Disse spørsmålene vil jeg reflektere over ut fra forskningsmaterialet etablert i

særpreget i lys av kontekstuelle faktorer og felles kirkelige visjoner og målsettinger (Birkedal 2015). *Helhet og fokus* er neste prosessverdi. En ønsker å utvikle og vurdere menighetens virksomhetsplaner ut fra et helhetsperspektiv. *Tilrettelagt og systematisk* læringsprosess er en prosessverdi for å ivareta menigheten som en lærende organisasjon der initiativ nedenfra fremelskes, samtidig som erfaringene analyseres og systematiseres for å skape læring og fornyet praksis. Menighetsutvikling er derfor og samtidig en *åpen og kontinuerlig prosess* (Birkedal, 2015, pp.: 20-22).

- 4 Forskningen er støttet av Kirkerådet ved Avdeling for barn, unge og trosopplæring i tiden 2014-2016, og forskergruppen har bestått av Hans Austnaberg ved VID i Stavanger, Erling Birkedal og Heid Leganger-Krogstad ved Det teologiske menighetsfakultet i Oslo. De følgende artiklene er basert på dette prosjektet: Austnaberg og Birkedal 2017, Birkedal og Austnaberg 2017, Austnaberg 2017, Birkedal 2017, Birkedal, Leganger-Krogstad og Austnaberg 2017.
- 5 Forskningsinteressen for empiriske studier på trosopplæring og gudstjenester er klart økende. Kvalitative observasjonsstudier med vekt på pedagogisk analyse av gudstjenester der trosopplæring inngår, finnes det noen av: en med vekt på barns deltakelse (Holien, 2010), en annen med vekt på konfirmanter deltakelse (Djupang, 2012), en fra et intergenerasjonelt perspektiv (Zahl, 2012, 2013), en fra et læringsteoretisk perspektiv (Johnsen, 2014) og en fra et tverrfaglig ledelsesperspektiv (Klevmoen, 2016). Elisabeth Tveito Johnsen har drøftet voksnes reaksjon på barns gudstjenestemedvirkning i et ekklesiologisk perspektiv (Johnsen, 2008). Gudstjenester med konfirmanter ser på en annen aldersgruppe (Johnsen, 2017). Gudstjenester for små og store er et pågående homiletisk forskningsprosjekt ledet av Tone Stangeland Kaufmann. <http://www.mf.no/forskning-phd/pagaende-prosjekter/foss-for-kynnelse-sma-store> [31.07.2017]
- 6 Hovedgudstjenesten er definert i Gudstjenesteboken 2011: «Med hovedgudstjeneste menes menighetens hovedsamling på søn- og helligdager, slik dette er forordnet av biskopen» (Den norske kirke, 2011)

forskningsprosjektet *Trosopplæring som menighetsutvikling*, ved at alle sitater som bringes er hentet derfra. Det er foretatt 35 intervju med 20 personer i perioden høsten 2014 til vinteren 2015/16. Dette materialet gir innsyn i oppfatninger om praksis. Praksis har vi innsyn i gjennom mer tilfeldige observasjoner. Materialet består også av diverse dokumenter, blant annet referater fra møter i trosopplæringsutvalg i menighetene og utkast til lokale trosopplæringsplaner.⁷ Alle menighetene har fått midler til å gjennomføre trosopplæringsreformen, og de var forpliktet til å utvikle lokal plan for trosopplæring. Alle menighetene hadde kateket/menighetspedagog og/eller trosopplæringsmedarbeider, på hel- eller deltid. Menigheten hadde samtidig erfaring med prosjektet «Menighetsutvikling i folkekirken» (MUV).⁸ I drøftingen vil jeg samtidig dra noe vekslers på min deltakelse i forskningsprosjektet *Forkynnelse for store og små* der forskningsgruppen har observert åtte gudstjenester der trosopplæring inngår, i ulike menigheter. Disse observasjonene av praksis gir meg en videre basis for refleksjon over strategivalg og utfordringer knyttet til gudstjenester med trosopplæring.

TROSOPPLÆRINGENS ROLLE FOR MENIGHETSUTVIKLING – ET HELHETSBLIKK

I de seks undersøkte menighetene (benevnt vD, vE og vF i vest og øA, øB og øC i øst) er det påtakelig mange menighetsansatte og tillitsvalgte som på intervju spørsmålet om helhetstenkningen i menighetsutviklingen snakker om menighetsutvikling og trosopplæring i samme åndedrag: «Vi mener at trosopplæring skal integreres i alt arbeid vi gjør, og vi bruker malen for lokal trosopplæringsplan når vi skriver plan for menighetsutvikling, slik at trosopplæring preger alt vi gjør. Vi har funnet at den malen er et nyttig verktøy» (øB). I menighet øB har de bestemt at de vil la trosopplæringsutvalget fortsette som utvalg også etter at den lokale trosopplæringsplanen er ferdig skrevet – for å kunne fungere som et strategiutvalg. Sognepresten ser det som en god strategi å la trosopplæringen lede an i menighetens utvikling (øB). «Jeg er overbevist om at trosopplæringskulturen vil være vår menighetsutvikling. Jeg prioriterer trosopplæring framfor alt annet. Den viktigste strategiske ledelsen er å være der allting skjer!» (prest vD). «Jeg har bare blitt sikrere på at trosopplæringsreformen var nødvendig», hevder prest vD. Prest i vF sier at «i MUV-prosjektet nådde vi aldri særlig langt ut fordi få engasjerte seg, men med trosopplæringsreformen når vi ut til mange nye barn og foreldre». Kateketen i øA sier at staben har vært bevisst at trosopplæringsreformen og gudstjenestereformen har vært menighetsutvikling, og kanskje til og med sterkere enn deltakelsen i utviklingsarbeidet i MUV. En menighetsrådsleder i vest (vD) hevder at trosopplæringsreformen er det viktigste som er gjort i Den norske kirke de siste 30 årene.

⁷ Metodespørsmål er grundig drøftet i artikkel [xxxxx](#)

⁸ Se: <http://www.mf.no/forskningphd/pagaende-prosjekter/muv> [30.07.2017].

Informantene ble bedt om å sammenlikne trosopplæringen med bilen.⁹ De fleste velger store, trygge bruksbiler med plass til mange. Den bør videre ha reservetank for å kunne gi de engasjerte en pause og tilhenger for å kunne dra med ennå flere mennesker. Noen vektlegger driftssikre biler med høy kvalitet, og de kan gjerne ha skyvedør, slik at det er enkelt å ta med nye på reisen. God kvalitet på kjøretøyet er nødvendig fordi det ryktes i lokalsamfunnet, og det fører til økt rekruttering til trosopplæringen. En sier at trosopplæringen er ikke en sportsbil som går fort, menigheten må bygges sakte og systematisk.

Det kommer også fram at det har tatt tid i flere menigheter å forstå grunn-tenkningen i trosopplæringsreformen. Det gjelder både kravet til å nå alle døpte barn uavhengig av funksjonsevne i reformen, ofte kalt breddekravet, og målet om å integrere trosopplæringsplanens 11 angitte dimensjoner i alle trosopplærings-tiltak (Kirkerådet, 2010: 27ff). Det har ikke vært minst utfordrende å forholde seg til den nasjonale planens formål om å utvikle en «systematisk og sammenhengende trosopplæring» (s. 4) på lokalt nivå (ØA, vD, vE). Trosopplæring ses altså av informantene som en viktig driver i menighetsutvikling selv om det har tatt tid å få etablert breddetenkningen i reformen. Trosopplæringen har endret gudstjenestene, men hvordan?

GUDSTJENESTEN SOM REDSKAP I MENIGHETSUTVIKLINGEN

«Jeg ser trosopplæringen også som vår viktigste gudstjenestereform», sier en av prestene og føyer til: «Jeg er opptatt av at trosopplæringen skal reformere gudstjenestelivet og menighetslivet» (vD prest). «Trosopplæringen må henge sammen med gudstjenestelivet, for ellers henger den i lufta. Det er nødvendig både for trosopplæringen og for gudstjenesten» (vD prest). Et flertall av informantene hevder betydningen av gudstjenesten som menighetens hovedsamling. Noen av prestene er opptatt av å bruke trosopplæringsreformen som gudstjenesteutviklende: «Vi må arbeide mer med hvordan trosopplæringen skal bli en naturlig integrert del i gudstjenesten» (ØC prest). Her vektlegges altså sammenhengen mellom trosopplæring og gudstjenestens endring gjennom barn og unge som kommer inn i gudstjenesten. En ønsker at menigheten etter trosopplæringsreformen opprettholder søndagsgudstjenesten som menighetens hovedsamling.

I ingressen til artikkelen, som gjengir informasjon om gudstjenestene, skilles det mellom *vanlige* gudstjenester og førskolebarnas gudstjeneste, en gudstjeneste der et trosopplæringstiltak innlemmes. Den siste typen gudstjenester kalles i intervjumaterialet for spesialgudstjeneste: «Det er farlig om alle gudstjenester blir spesialgudstjenester» (ØC prest).

Bruken av «spesial» her tilsier at gudstjenestene blir spesielt utformet for å

9 Det er ment som et annerledes spørsmål som åpner mot å tenke på transportmiddel for å nå et reisemål eller fokus på selve bilturen, plass, samvær, kvalitet, fart, komfort, sikkerhet, ledelse, drift, fleksibilitet mm. Bil er for noen kun et transportmiddel, mens for andre er bil identitetsmarkør.

nå en bestemt målgruppe. Det er en gjennomgangstone i intervjuene at trosopplæringen har forandret gudstjenesten: «Jeg tror at trosopplæringen kan åpne opp kirken for noen flere mennesker» (ØC). «Vi har flere gudstjenester med trosopplæring nå, og da kommer det relativt mange 'kirke-uvante'» (ØC kateket). «Trosopplæringen har endret gudstjenesten. Det blir færre faste gudstjenestedeltakere hver søndag. Det blir flere av dem som følger sine på ulike gudstjenester,» sier prest (vF). Dette inntrykket bekreftes også fra katekethold: «Det er flere i kirken av og til – og færre faste» (ØA).

Disse utsagnene tyder på at de ansatte opplever at integreringen av trosopplæringen i søndagsgudstjenesten er et tveegget sverd. På den ene side er disse gudstjenestene rekrutterende fordi mange 'relativt kirke-uvante' deltar og de åpner kirken for flere mennesker, på den annen side erfarer en at færre av de faste gudstjenestedeltakerne deltar når det er tydelig barne- og ungdomsfokus i gudstjenester. En prest beskriver dilemmaet slik: «Det kan av og til være vanskelig å holde sammen trosfellesskapet og å ha med alle» (ØC prest). Og på spørsmål om framtiden uttrykker flere prester som har erfart at trosfellesskapet synes å bli mer ustabil, at de ønsker seg endring i samme retning som følgende utsagn: «Jeg ønsker også at gudstjenestekjernen skal være en kjerne, og at denne gruppen ikke byttes ut fra søndag til søndag» (ØC prest).

Noen av de ansvarlige for trosopplæringen ser diskrepans mellom lære og liv når det gjelder åpenheten for å slippe til barn og unge i gudstjenesten: «Det er en bevissthet om barns og unges plass i gudstjenesten», hevder en kateket og føyer til: «Jeg vet at andre synes det har vært litt for mye involvering med barn, men jeg har ikke orket å ta den kampen» (ØA kateket). Dette blir utdypet slik: «Det er nok mest slik at trosopplæring er for barn og unge – ikke at trosopplæring er noe som gjelder hele menigheten, at vi alle er delaktige/en lærende menighet» (ØA). Denne kateketen har et helhetssyn på trosopplæringsreformen, et ideal om livslang læring og om en lærende menighet, som han mener ikke er blitt den måten det tenkes på eller handles ut fra i denne menigheten. Andre trosopplæringsmedarbeidere har langt mer positive erfaringer: «Vi har ikke fått noen negative reaksjoner på at barn skal delta. Vi får lov å gjøre med gudstjenestene det vi vil når vi er med å arrangere» (vD).

I vest har en erfart en annen utfordring, og det er at barne- og ungdomsarbeidet ikke ser nytte av gudstjenesten. På spørsmålet om trosopplæringen har endret gudstjenestetrykket svarer hun at de har en stiv og voksenpreget gudstjeneste, og legger til at en del av barne- og ungdomsarbeidet vil drive for seg selv og ønsker ikke å bli integrert i gudstjenestelivet. Dette ser hun som et problem (vD prest). En annen prest vestpå synes å erfare noe av det samme når han sier at han prøver å formidle at det vi gjør i kirken er annerledes enn det som skjer alle andre steder (vE prest). Dette forstår jeg dithen at han ønsker en økt

bevissthet omkring forskjellen på bedehusmøter av ulike slag og kirkens liturgiske gudstjenester. «Alt som går an, må vi knytte opp til gudstjenesten. Det er den viktigste samlingen vi har. Vi må knytte opp trosopplæring til det vi allerede har», sier en leder av menighetsrådet (vD).

TEMPELMENIGHETEN OG SYNAGOGEMENIGHETEN

Gudstjenesten som hele menighetens hovedforsamling – er en del av gudstjenestereformens ideal,¹⁰ og Plan for trosopplæring anbefaler at alle trosopplæringstiltak skal «ha tilknytning til menighetens gudstjenesteliv, enten i form av deltakelse i gudstjeneste, eller ved at gudstjenestelige elementer inngår i undervisningssamværene» (Kirkerådet, 2010, p. 29). Søndagsgudstjenesten er tenkt å være integrerende arena for alle deltakere uavhengig av teologiske oppfatninger og preferanser, alder, kjønn, status og funksjonsnivå. Integreringen går imidlertid ikke av seg selv. En todeling av dette fellesskapet i en tempelmenighet, de som kommer av og til, og en synagogemenighet av de trofaste, er en velkjent utfordring. Kirkehistoriker Oscar Skarsaune har en utlegning av denne todelingen i *Fra sekt til kirke – fra synagoge til tempel. Noen synspunkter på kirken som menighet og folkekirke* (Skarsaune, 1992). Han redegjør for forholdet mellom tempel og synagoge i jødedommen og i kirkens historie. Han påpeker at templet (eller egentlig tempelplassen) ikke var et forsamlingslokale for noen menighet, men et åpent sted bemannet av prester som sto til tjeneste for familier og enkeltpersoner «foran store livsavgjørelser, ved livskriser, på store merkedager» (Skarsaune 1992:15). Templet som offersted var åpent for individuell/familiær bruk. Bare ved de store festdagene var det større folkeforsamlinger i templet, men ingen menighet. I synagogen, derimot, kunne den jødiske gudstjenesten finne sted etter en bestemt liturgi til bestemt angitte tider dersom fellesskapet besto av mer enn ti menn. Skarsaune ser et klart skille mellom tempelreligionen og synagogemenigheten, og de hadde hvert sitt hellige møtested innenfor jødedommen.

Synagogegudstjenesten var de første kristnes forbilde når det gjaldt møteform. Gudstjenesten første dag i uken var møtested for det faste fellesskapet, de omvendte troendes forsamling som nå også omfattet kvinner. Den første kristne misjon var preget av ideen om å skape menigheten av bare bekjennende kristne, den 'rene' menighet. Dette var mulig så lenge tempelfunksjonene i jødisk og romersk tid ble opprettholdt andre steder enn i synagogen. Men etter at keiser Konstantin innførte kristendommen som statsreligion, måtte kirkebygget overta flere tempelfunksjoner, og den fikk dermed den dobbeltfunksjon vi gjenkjen-

¹⁰ Faglige perspektiver på gudstjenesten særlig med et liturgisk, språklig og musikalsk blikk, er gitt i prosjektet «Liturgi i bevegelse» som har ført til to publikasjoner ((Botvar & Mosdøl, 2014) og (Balsnes, Christensen, Christoffersen, & Mosdøl, 2015)). Empiriske arbeider på gudstjenesten er gjort av (Øierud, 2013) og (Veiteberg, 2006).

ner i Den norske kirke i dag som både synagogemenighet, altså trosfellesskap/kjernemenighet, og tempelreligion, altså folkekirken. Skarsaune advarer mot ved tvang å prøve å gjøre folkekirken til trosfellesskap slik det ble prøvd under statspietismens tid (Skarsaune 1992:17), og han hevder også at det er vanskelig å få tempelbesøkerne til å bli regelmessige deltakere i synagogemenigheten. Han mener altså at en luthersk folkekirke nødvendigvis får en dobbelt funksjon:

- være tilgjengelig for tempelmenigheten¹¹ ved de familiære ritene, i gudstjenester, i høytidene og ved nasjonale behov og
- være hjemsted for synagogemenigheten, de trofaste som har lokalkirken som åndelig hjem og menigheten som fellesskap.

Denne doble funksjonen blir tydeliggjort og satt på prøve i sammenheng med trosopplæringens inntreden i hovedgudstjenestene, og hvordan dette går sammen med ideer for menighetsutvikling gjenstår å se.

DEN NORSKE KIRKE SOM TROSFELLESSKAP OG FOLKEKIRKE

Hva er en kirke? Hva særpreger luthersk kristendom? Trosfellesskapet preges av arbeid med egen selvforståelse gjennom fordypet forståelse av sine kristne røtter og kjennetegnene på et bærekraftig fellesskap. Utviklingen har en viss vekt på vekst nedover eller innover ved en besinnelse på den kristne tros kilder, på sakramentene, vanene, ritene og på å styrke det kristne fellesskapet. Det innebærer en fornyet forståelse av menighetens kall og vesen: <hjelp til menigheten til å være det den er kalt til å være> (Hegstad 2012).

Samtidig er en opptatt av utvikling i bredden ved å forstå kirkens lokale særpreg, dens historie og ressursmessige forutsetninger for å styrke kirkens bredde gjennom rekruttering og opplæring. Kirken ønsker å nå og være aktuell for alle i tempelmenigheten lokalt. Det er i overensstemmelse med Den norske kirke selvforståelse som en folkekirke.¹² Med folkekirke mener jeg i overensstemmelse med § 16 i grunnloven en kirke med en forpliktelse om å være landsdekkende og tilgjengelig i reell forstand i hver krok av landet, en kirke der det holdes gudstjenester på norsk og som har representative funksjoner ved nasjonale begivenheter både hjemme og ute, til fest og i krise. En kirke som ivaretar individuelle behov for alle med medlemskap i eller tilhørighet til Den norske kirke.¹³

11 Jeg velger dette begrepet når jeg fortsetter å resonnerer selv etter denne teorijennomgangen. Det gjør jeg for å signalisere at jeg ikke tenker om dem kun som gjester eller brukere, men som del av menigheten.

12 Det er et vanskelig begrep å definere, men har i alle fall noen geografiske dimensjoner slik Sturla Stålsett drøfter det i boka *Folkekirke nå*. Han skriver at menigheten må forstå sitt vesen forskjellig fra andre nettverk og organisasjoner. Det er ikke et interessenettverk eller et valgt fellesskap, men er konstituert gjennom en global og partikular bestemmelse, en verdensvid kirke fundert på et geografisk sted (Stålsett, 2015, p. 209).

13 Derfor eksisterer denne kirke også som Den norske kirke i utlandet for norske borgere. Det har mer med språk å gjøre enn med nasjonalitet.

TROSFELLESSKAPET OG FOLKEKIRKEN I GUDSTJENESTEN

Trosfellesskap og tempelmenigheten har lang praksis med å møtes, og fungerer i relasjon til hverandre under gudstjenester med dåp. Dåp uttrykker en familiær begivenhet, altså tempelfunksjonen, men denne finner sted innenfor synagogemenighetens fellesskap ved at de fleste dåp skjer i hovedgudstjenesten. Julaften og 17. mai er eksempler på at de to målgruppene integreres naturlig. Det nye med trosopplæringsreformen er at det er mange gudstjenester der ulike deler av tempelmenigheten deltar, og gudstjenesten endrer som materialet vårt viser, ofte karakter for å ivareta de særskilt inviterte. Det framgår av materialet at en erfarer et mer ustabil trosfellesskap. Det innebærer at tempelmenigheten overtar arenaen mens synagogemenigheten abdiserer. I Trosopplæringsplanen står det at gudstjenesten «er i tillegg til et trosfellesskap et læringsfellesskap». Når synagogemenigheten ikke møter, blir læringsfellesskapet svekket ved at voksne forbilder blir ansatte og utvalgte frivillige – ikke de vanlige kirkemedlemmene som barn og unge skal lære av i et praksisfellesskap (Wenger, 1998). Fellesskapet deles opp og helheten forsvinner.

Trosopplæringen var ifølge Plan for trosopplæring i Den norske kirke ment å gi insitament til å holde sammen et trosfellesskap og et læringsfellesskap i gudstjenestene:

«Gudstjenesten er menighetens hovedsamling og er i tillegg til et trosfellesskap også et læringsfellesskap. (...) Denne planen anbefaler at ethvert tiltak i trosopplæringen skal ha tilknytning til menighetens gudstjenesteliv, enten i form av deltakelse i gudstjeneste, eller ved at gudstjenestelige elementer inngår i undervisningssamværene. På den måten bidrar trosopplærings møtepunkt til å prege menighetens gudstjenesteliv ved at barns og unges plass i menighetens fellesskap blir tydeliggjort.» (Kirkerådet, 2010, p. 29).

Gudstjenestelistene i aviser, menighetsblader og på nett har i økende grad tatt i bruk benevnelser av gudstjenestene som viser hvilke deler av menigheten som er særlig invitert til søndagsgudstjenesten. Benevnelserne avspeiler alle de etablerte trosopplærings tiltakene: babysang-gudstjeneste, krabbe-gudstjeneste, småbarnsang-gudstjeneste, utdeling av 4-årsbok-gudstjeneste, skolestart-gudstjeneste, Lys Våken-gudstjeneste, Tårnagent-gudstjeneste, Kode B-gudstjeneste, konfirmantpresentasjons-gudstjeneste osv. Vi kan kalle dette bindestreks-gudstjenester som det inviteres til i hovedgudstjenestens tid, altså klokka elleve på søndager. Studien viser at dette fører til at menighetene når bredere ut i tempelmenigheten ved at de kommer når noe er særskilt tilrettelagt for deres barn eller deres unge. Det gir signal om at den særlig inviterte målgruppen vil bli viet oppmerksomhet. Grupper i tempelmenigheten får altså anledning og «alibi» til å møte, og de kan forvente at deres barn og unge tas med i aktiviteter på disse gudstjenestene. På den annen side: Hvilke signal gir det til

menigheten som helhet at hovedgudstjenesten i en menighet kalles skolestartgudstjeneste?

Noen av menighetene har opplevd at trosopplæringen har vitalisert stive voksenrettede gudstjenester, mens andre ser en fare for at en trøtter trosfellesskapet: «Det er farlig om alle gudstjenester blir spesialgudstjenester». Dette gir signal om at en bør begrense antallet spesialgudstjenester, og uttrykker samtidig at gudstjenester med barn og unge ikke er det vanlige og kanskje heller ikke idealet. Trosopplæringsplanens «barns og unges plass i gudstjenestefellesskapet» blir dermed betvilt som normaltilstand. Trosopplæringsplanen utdyper hva den mener med uttrykket om barns og unges plass i gudstjenestefellesskapet: «Uansett må barn og unge og familiene som omfattes av trosopplæringen oppleve at de hører til i menighetens fellesskap, at de er inkludert og likestilt i det «vi» som samles for Guds ansikt» (Kirkerådet 2010, 30). En kan da samtidig spørre om disse bindestreksnavnene kanskje i seg selv uttrykker at det ikke er normalen at barn og unge er inkludert i gudstjenestens «vi» – i og med at de betoner at dette er særegne gudstjenester? De er noe annet enn de vanlige gudstjenestene, jamfør utdraget i starten av artikkelen. Ligger det også en advarsel om uro og støy i dem til synagogemenigheten?

En prest sier det slik: «Jeg er bekymret for en mulig infantilisering av kirken. Hvem ser helheten? Jeg håper det er en over meg. Jeg ser ikke helheten» (vF prest). Dette lyder som et hjertesukk. Hvordan skal gudstjenester som er laget med og for barn unngå at de erfares som infantilisering av trosfellesskapet?

HVEM UTGJØR MENIGHETEN?

Det er teoretisk enighet om at gudstjenesten skal være menighetens hovedsamling, men i praksis oppstår mange interessekonflikter fordi en har ulikt syn på hvem som utgjør menigheten. Ønsket om å begrense antallet gudstjenester som har preg av barn kan bunne i en tenkning om at de ikke regnes som likeverdige medlemmer eller ikke har tilstrekkelig tro. Denne uenigheten er gjenkjennbar fra forsøksfasen av trosopplæringsreformen. Reformens krav til bredde, altså at den skulle omfatte alle døpte barn uavhengig av funksjonsevne, brøt med mange stabers tenkemåte om barne- og ungdomsarbeid. Skulle en prioritere barna som var interessert og kom av seg selv, eller var en forpliktet på å gi alle barn de 315 timene med tapt kristendomsundervisning etter endringer i skolen? Hegstad undersøkte den lokale nyformuleringen av teologi i møte med utfordringene i sammenheng med forsøksfasen, og fant at uenigheten bunnet i ulike syn på dåpen (Hegstad, 2008). Uenigheten både innad i menigheter og mellom menigheter bestod i om dåpen er tilstrekkelig i seg selv – eller om noe må legges til i form av personlig tilslutning eller etterfølgelse. En prosjektleder uttalte: «Vi har opplevd motsetninger mellom menigheter preget av indre østlandsk folke-

kirkelighet og misjonskristendom.» (Hegstad 2008). De første vil si at målet er å «vokse i tro», mens de siste vil si «bli kristen.» Det er altså et skille mellom de som vil satse på en omvendelseskristendom og de som vil hevde en oppdragelseskristendom. I evalueringen ble det konstatert en utvikling i forsøket. I løpet av prosjektperioden var det en fjerdedel av de spurte som endret syn på hva som er målet for trosopplæringen (Hegstad, 2008: 76ff). Det skjedde altså en endring i prosjektperioden fra en tenkning om å gjøre deltakere i trosopplæringen til kristne og det å regne dem som kristne i og med dåpen. Spørsmålet blir da om tempelmenighetens barn regnes som legitime deltakere i gudstjenestefellesskapet slik at de kan få øve troen, eller de ikke er en del av menighetens «vi».

En kateket i vest sier det slik: «Folk må få definere seg selv. Mange definerer seg som kulturkristen» og «Det er viktig at vi bruker begrepene ‘alle døpte’ og ‘tilhørende’ som positive begrep. Til konfirmantene sier jeg: ‘Dere er en del av menigheten’» (vE kat), mens presten i samme menighet med referanse til de kulturkristne, hevder: «Men når jeg går i dåpssamtaler, merker jeg mye skjult tro. Poenget er å hjelpe dem over i trosfellesskapet.» Her er både aksept av tempelmenigheten, alle døpte og tilhørende, samtidig som det regnes som utilstrekkelig, ved at det egentlige målet er å hjelpe dem over i synagogemenigheten. Blir den egentlige menigheten synagogen, er det oss, mens tempelmenigheten er *de andre*?

«Trosopplæring er å bekrefte troen som er der og gi folk hjelp til å se på troen og dåpen som er ressurs i livet», sier øC prest. «Målet er å gi barn og unge hjelp til å utøve troen, en praksis, – samtidig som man tar hensyn til barnets utvikling», sier kateketen i samme menighet. Denne kateketen forutsetter altså en kontinuerlig utvikling av barnets tro og ser ikke en omvendelse som en nødvendighet for å ha tilhørighet. Denne kateketen uttrykker en barneteologi som trosopplæringsreformen har ønsket å fremme. Mottoet Størst av alt har henblikk både på Guds ubegrensede kjærlighet (1. Joh 4, 9-11) og barnets særstilling i den kristne tro (Luk 9,48) (Kirkerådet, 2010, pp. 13-14). Barn og unge er dagens kirke, ikke morgendagens. Dette innebærer et ideal om å utviske skillene mellom synagogemenighet og tempelmenighet i spørsmålet om tilhørighet, men det forplikter til bevisst opplæring: «Jeg er fan av folkekirka, og jeg er bekymret for at vi ikke klarer å gi barn og unge nok ballast til å ville være der, og trygghet i å gå på gudstjeneste. Vår [pedagogenes] oppgave er å tenke mer langsiktig» (øA kateket).

Å være bevisst en skjelning mellom de to har likevel et poeng når det gjelder å ha realistiske forventninger og målsettinger: Tempelmenigheten gjør bruk av kirkebygget ut fra andre ønsker og premisser. Det er om vi skal tro Skarsaune ikke lett å konvertere tempelmenigheten til synagogemenighet. En prest sier det slik: «Men det store flertallet av de døpte vil ikke endre sin livsrytme slik at

de jevnlig sender sine barn til kirke, så derfor er det klokt med noe avgrensede tiltak.» (ØA prest). Det er altså et behov for å skjelne mellom de to sosiale gruppene uten å rangere dem.

Samtidig er det slik at flere i stabene samarbeider om utforming av gudstjenestene der trosopplæring inngår (Klevmoen, 2016), og også langt flere frivillige (Fretheim, 2014, 2016). Dette fører til fellesskapsbygging og anerkjennelse av enkeltmennesker utenfor stab. Mange nye regnes med og får oppgaver å vokse på. Dette fører til en betydelig styrking av trosfellesskapet.

Som tidligere nevnt er det flere av menighetene i vest som sliter med å få de små fellesskapene i trosopplæringen til å bruke gudstjenestene, samlingen om ord og sakrament i kirkerommet. Prestene her ønsker at alle trosfellesskap/grupper av barn og unge skal integreres i hovedgudstjenesten, slik at den skal være et samlingspunkt på tvers av kirkelig tilhørighet, alder, teologiske oppfatninger og former for spiritualitet.

Hvem som utgjør menigheten, utkrystalliserer seg altså i spørsmål rundt gudstjenesten.

Et noe mer ustabil trosfellesskap kan ha med utformingen av gudstjenester som inngår i trosopplæringen av en annen grunn: de savner feiringen av nattverd.

NATTVERDEN DROPPES

Kirken har gjennomgått en gudstjenestereform der nattverd er ett av leddene som normalt skal være med i en hovedgudstjeneste. I KIFO-rapporten *Noe falt i god jord*, om gudstjenestereformen, registreres det at nattverd ikke er gjennomgående på hovedgudstjenester i hele landet. «Andelen nattverd gudstjenester er klart høyest i Oslo og lavest i Agder og i Nidaros, mens Nord-Hålogaland plasserer seg i en mellomposisjon» (Botvar & Mosdøl, 2014, p. 39). Samtidig sier de: «Det er en tendens til at nattverden fanger opp en noe lavere andel av gudstjenestedeltakerne i de endringsorienterte menighetene. (...) I og med at en del av de liturgiske endringene nettopp knytter seg til nattverden, kunne man tenkt seg et motsatt resultat.» (s. 40).¹⁴ En forklaring på tallene er derfor at det arrangeres færre gudstjenester med nattverd.

Det synes å være en tendens til ikke å feire nattverd i gudstjenester der trosopplæring inngår. Begrunnelsen kan være både et ønske om å spare tid og hensynet til foreldre tilhørende tempelmenigheten. Denne tendensen bekreftes av observasjonene i den nevnte studien «Forkynnelse for små og store» (se note to ovenfor), der det ble feiret nattverd i kun to av åtte gudstjenester som inkluderte trosopplæringstiltak. Søndagsgudstjenester uten nattverd kan være en av årsakene til en mer ustabil synagogemenighet i disse gudstjenestene.

¹⁴ Statistikken er gjennomsnittstall for året, og det skiller ikke mellom gudstjenester med og uten nattverd.

Fravær av nattverd i gudstjenester der trosopplæring inngår, står i kontrast til erfaringene fra reformens forsøksfase. Reformen hadde en parallell nattverd-reform i kirken ved at barn og unge deltok i nattverd med stor frimodighet (Hauglin, Lorentzen, & Mogstad, 2008, p. 221).

Barn og unge ville bruke kirkerommet og ikke kun andre undervisningsrom eller kjellerlokaler (Leganger-Krogstad, 2008a, p. 137). Det gjorde ingen forskjell om det var gamle eller nye kirkebygg. Erfaringen var også at barn og unge hadde en naturlig tilnærming til trospraksiser og ritualer. Religion for dem er kroppslig og materiell, og erfaringene med ulike elementer i gudstjenesten inngår i dette (Leganger-Krogstad, 2008b). Hvorfor tilbys de da andre kroppslige erfaringer enn nattverden, et grunnelement ifølge gudstjenestereformen?

Dette står også i kontrast til erfaring fra menigheter i øst der de forteller om større nattverd-deltakelse i gudstjenester med trosopplæringstiltak: «Flere blir med på nattverd når det er dåp og eller trosopplæringstiltak, spesielt når det er en vandring i kirken» (ØC prest). Konfirmanter deltar dessuten i nattverd fra de melder seg til konfirmasjon i øst, særlig i områder med stor grad av flerreligiøsitet (ØB). Zahls studie viste at nattverden var et av gudstjenesteelementene som fungerte intergenerasjonelt i gudstjenestene hun observerte (Zahl, 2012).

Basert på den kunnskap, som er etablert så langt, om nattverd i hovedgudstjenester med trosopplæring, så er fjerning av nattverd i disse en tilpassing til tempelmenigheten som verken barn/unge eller trosfelleskapet ønsker seg.

Hovedgudstjenesten – hvor mange formål kan den fylle?

Idealet er en intergenerasjonell feiring av gudstjenesten og et felles inkluderende vi som ikke skiller mellom trosfelleskap og tempelmenighet, men dilemmaene påpekt i studien presentert i dette temanummeret, viser at det ikke bare er enkelt.

Trosopplæringsplanen antyder flere ulike løsninger på denne tendensen til å forstrekke gudstjenesten. «Det vil variere fra tiltak til tiltak hvorvidt det inngår gudstjeneste med for eksempel utdeling av fireårsbok eller presentasjon av konfirmanter, eller om trosopplæringen forankres i menighetens alminnelige gudstjenesteliv fra søndag til søndag» (Kirkerådet, 2010: 30). En bruker altså begrepet det alminnelige gudstjenestelivet i den nasjonale planen, jamfør diskusjonen om vanlige gudstjenester og spesialgudstjenester ovenfor. Her ligger det altså forslag om å arrangere egne målgruppe-gudstjenester utenom søndag klokka elleve innenfor trosopplæringen. Gudstjenester utenfor hovedgudstjenesten har gjerne bindestreksnavn, og da sier navnet at det har et tema, en arbeidsmåte eller en særlig målgruppe.¹⁵ Det vil være gudstjenester som er særlig tilrettelagt for og planlagt i sammenheng med trosopplæringstiltaket. I tillegg

¹⁵ Det kan være i forbindelse med et jubileum, et kulturarrangement, en yrkesgruppe, en leir, et stevne, et idrettsarrangement, en organisasjon, en brukergruppe med særlige behov, en barnehage-, skole- eller studentgudstjeneste, en jazzgudstjeneste, en Mozart-messe, yoga- eller strikkegudstjeneste.

antyder planen en annen løsning, nemlig at en besørger at barn og unge kan en del av liturgisk praksis og språk gjennom bruk innenfor trosopplæringstiltakene: «ved at gudstjenestelige elementer inngår i undervisingssamværene» (s. 29). Gudstjenestelige elementer er i bruk i pedagogiske sammenhenger for å skape gjenkjennelse i gudstjenester, ifølge en av kateketene i materialet vårt. Dette er i overensstemmelse med teori om viktigheten av å forstå de kulturelle kodene og ferdighetene som et praksisfellesskap gjør bruk av (Wenger, 1998). I tillegg framkommer det i materialet en del tenkning rundt hvordan en kan ivareta foreldre som følger barna til tiltak, slik at en kan styrke opplæringen i hjemmet, den viktigste arenaen, ifølge disse informantene. De ønsker å ivareta opplæring av voksne i sammenheng med samvær for barna, slik at trosopplæringen kan bli livslang læring slik planen har som mål. Begge disse forslagene i trosopplæringsplanen til å avlaste søndagsgudstjenesten, kan dempe overbelastningen av denne.¹⁶

AVSLUTNING

Spørsmålene som ble stilt til materialet fra studien av Trosopplæring som menighetsutvikling i seks menigheter, var hvordan gudstjenesten inngår i menighetens strategi for utvikling, og hvordan menighetens hovedgudstjeneste utfordres av trosopplæringsreformen.

Studien viser at trosopplæringen har endret hovedgudstjenesten og at den har vært redskap i å utvikle menigheten særlig i bredden, gjennom rekruttering. Barn og unge og deres familier deltar på gudstjenester i større grad, og mange gudstjenester er innrettet mot vekslende grupper innenfor denne målgruppen. Flere fra tempelmenigheten er deltakere av og til. Synagogemenighetens gudstjenestedeltakelse er noe mer ustabil. Det er et dominerende ønske om, og delvis også strategi for, at søndagsgudstjenesten skal være menighetens hovedsamling og at den skal fungere intergenerasjonelt. Trosopplæringsreformen har hatt stor betydning for en ny gudstjenestekultur og strategisk helhetstenkning i menighetene. Barn og unge er blitt deltakere i gudstjenesten på en ny måte. En mer bevisst barneteologi vokser fram. Flere i menighetsstabene og langt flere frivillige er involvert i gudstjenestene som integrerer trosopplæringstiltak. Gudstjenesten har lang tradisjon for å være trosfellesskapets viktigste redskap for vekst og utvikling og fungerer som sådan om den ikke forstrekkes og nattverden ikke velges vekk. Erfaringen fra forsøksfasen tyder på at barn og unge gjerne deltar i nattverdfeiiring, så det er vanskelig å se en god begrunnelse for å velge den vekk. Trosopplæringsplanen foreslår flere arbeidsmåter som kan avverge overbelastning av søndagsgudstjenesten. Det er en klar utfordring at

¹⁶ Vansken med å bringe barn inn i gudstjenesten og gi dem oppgaver voksne har vært vant til å bli tildelt etter lang og tro tjeneste, er helt berettiget drøftet av Johnsen som en «ekkleziologisk utfordring» (Johnsen, 2008).

flere melder at trosfellesskapet er mer ustabil, og at det finnes en uttalt frykt for infantilisering av søndagsgudstjenesten. En rangering av tempelmenighet og trosfellesskap hører ikke hjemme i et kristent fellesskap i en luthersk folkekirke. En skjelning mellom tempelmenighet og trosfellesskap er likevel nyttig for ikke å forstrekke idealene stabene skal leve etter. Det er ikke realistisk å ha en målsetting om at tempelmenigheten og synagogemenigheten skal bli sammenfallende eller identiske størrelser.

Den norske kirke har et behov for å ivareta en utvikling i bredde og dybde samtidig, for å fylle sitt nye undervisningsoppdrag og bidra til livslang læring og arbeide fram gode intergenerasjonelle gudstjenester. Mye tyder på at det er å forstrekke søndagsgudstjenesten når en forventer at det ukentlige møtepunktet skal kunne dekke utvikling av menigheten både i dybde og bredde. Andre arenaer for læring og fellesskapsbygging må inngå samtidig. En bevisstgjøring rundt navngiving av gudstjenester for å unngå misforståelser synes nødvendig.¹⁷ Gudstjenester der trosopplæring inngår, er nok best egnet til vekst i bredden. Om læringsfellesskapet skal fungere, forutsetter det imidlertid at de som kan fungere som forbilder, er til stede. Av hensyn til trosfellesskapet bør gudstjenesten være gjenkjennbar i form som en gudstjeneste¹⁸ og inkludere nattverd. Intergenerasjonelle gudstjenester gir liv og glede, håp og vekst, men det krever god planlegging og kreativt samarbeid for å finne ut hvordan dette kan gjøres på gode måter. Lett er det ikke.

LITTERATUR

- Austnaberg, Hans 2017 «Alle støtter trosopplæringa. Tverrfagleg samarbeid mellom prestar og undervisningstilsette i utvikling av trosopplæringa.» I *Prismet* 68 (3) s. 211-229
- Austnaberg, Hans og Erling Birkedal 2017. «Trosopplæringa sitt potensial i utvikling av menigheten.» I *Prismet* 68 (3) s. 169-188
- Balsnes, A. H., Christensen, S., Christoffersen, J. T., & Mosdøl, H. O. (2015). *Gudstjeneste à la carte : liturgireformen i Den norske kirke*. Oslo: Verbum akademisk.
- Birkedal, E. (2011). «Sammen i forandring. Menighetsutvikling som en åndelig og jordnær reise.» I E. Birkedal, H. Hegstad, & T. S. Lannem (red.), *Sammen i forandring. Refleksjoner om menighetsutvikling i folkekirken* (pp. 43-54). Oslo: IKO-Forlaget. cop. 2011.
- Birkedal, E. (2015). «Forankring for forandring.» *Tidsskrift for praktisk teologi*, 2015(2), 18-32.
- Birkedal, Erling 2017. «Frivillighet i trosopplæringen. En refleksjon om samspill mellom ansatte og frivillige.» I *Prismet* 68 (3) s. 231-241

¹⁷ Gudstjenester der trosopplæring inngår slik at en sier gudstjeneste med førskolebarn, gudstjeneste med Lys Våken osv. er kanskje en vei å gå.

¹⁸ (Leganger-Krogstad, 2018)

- Birkedal, Erling og Hans Austnaberg 2017. «Planarbeid i trosopplæring som ressurs for menigheten?» i *Prismet* 68 (3) s. 189-209
- Birkedal, Erling, Heid Leganger-Krogstad og Hans Austnaberg. 2017. «Kirkelig undervisning – hva nå? Utfordringer med religionsmangfold og lav deltakelse.» I *Prismet* 68 (3) s. 259-274
- Botvar, P. K., & Mosdøl, H. O. (2014). *Noe falt i god jord: Den norske kirkes gudstjenestereform sett fra menighetsnivå* Vol. 2. KIFO rapport Hentet fra <http://www.kifo.no/doc//RAPPORTER/Noe%20falt%20i%20god%20jord.pdf>
- Den norske kirke. (2011). *Gudstjenesteboken* Vol. Bokmål. Hentet fra https://kirken.no/globalassets/kirken.no/om-troen/gudstjeneste---liturgi/gudst2011_2012_ordning_hovedgudstj_bokm.pdf
- Djupang, V. G. (2012). *Konfirmanter i gudstjenesten. En drøfting av vilkår for involvering.* (Masteravhandling i kirkelig undervisning 30 ECTS), Det teologiske Menighetsfakultet, Oslo.
- Fretheim, K. (Ed.) (2014). *Ansatte og frivillige. Endringer i Den norske kirke.* Oslo: IKO-Forlaget.
- Fretheim, K. (Ed.) (2016). *Fellesskap og frivillige. Om trosopplæringen i Den norske kirke.* Oslo: IKO-Forlaget, Prismet Bok.
- Hauglin, O., Lorentzen, H., & Mogstad, S. D. (red.). (2008). *Kunnskap, opplevelse og tilhørighet. Evaluering av forsøksfasen i Den norske kirkes trosopplæring.* Bergen: Fagbokforlaget.
- Hegstad, H. (2008). «Teologien i reformen.» I O. Hauglin, H. Lorentzen, & S. D. Mogstad (red.). *Kunnskap, opplevelse og tilhørighet: Evaluering av forsøksfasen i Den norske kirkes trosopplæringsreform* (pp. 73-91). Bergen: Fagbokforlaget, cop. 2008.
- Holien, A. (2010). *Gudstjenesten – «et sted å være, et sted å lære» : En studie av hvordan noen gudstjenesteledere lar barn delta.* (Masteravhandling i kirkelig undervisning (30 ETCS)), Det teologiske Menighetsfakultet, Oslo. Hentet fra http://brage.bibsys.no/mf/handle/URN:NBN:no-bibsys_brage_21318
- Johnsen, E. T. (2008). «Barn og unges deltakelse i gudstjenesten som ekklesiologisk utfordring. En diskursanalytisk refleksjon med utgangspunkt i to praksisfortellinger.» I *Prismet*, 59(4), 247-256.
- Johnsen, E. T. (2014). «Gudstjenestelæring gjennom deltakelse.» I G. Hellemo (red.), *Gudstjeneste på ny* (pp. 151-179, noter s. 229-236). Oslo: Universitetsforl.
- Johnsen, E. T. (2017). *Gudstjenester med konfirmanter: en praktisk-teologisk dybdestudie med teoretisk bredde* (Vol. 12). Oslo: IKO-Forlaget.
- Kirkerådet, D. n. k. (2010). *Plan for trosopplæring i Den norske kirke. Gud gir – vi deler.* Hentet fra https://kirken.no/globalassets/kirken.no/om-kirken/slik-styres-kirken/planer-visjonsdokument-og-strategier/plan_trosopplaering_bokmaal.pdf

- Klevmoen, B. K. (2016). *Jeg skinner når du skinner. En empirisk undersøkelse om tverrfaglig samarbeid i stab om gudstjenesten i trosopplæringen i Den norske kirke.* (Masteroppgave i verdibasert ledelse), VID vitenskapelig høgskole. Hentet fra <https://brage.bibsys.no/xmlui/bitstream/handle/11250/2408297/Masteroppgave2016BeritKristinKlevmoen.pdf?sequence=1&isAllowed=y>
- Leganger-Krogstad, H. (2008a). «Pedagogisk innhold og utvikling.» I O. Hauglin, H. Lorentzen, & S. D. Mogstad (red.), *Kunnskap, opplevelse og tilhørighet : Evaluering av forsøksfasen i Den norske kirkes trosopplæringsreform* (pp. 123-142). Bergen: Fagbokforlaget.
- Leganger-Krogstad, H. (2008b). «Smake og kjenne.» *Lys og liv*, 74(4), 16-17.
- Leganger-Krogstad, H. (kommende). Den fjerde veggen i gudstjenesten. Gudstjenesteregi og -respons. In T. S. Kaufman (Ed.), *Mer enn ord. Forkynnelse for små og store: IKO-Forlaget.*
- Skarsaune, O. (1992). Fra sekt til kirke – fra synagoge til tempel : Noen synspunkter på kirken som menighet og folkekirke. *Religion og livssyn. Tidsskrift for religionslærerforeningen i Norge*, 4(4), 12-17.
- Stålsett, S. J. (2015). «Folkekirke i et livsåpent samfunn: kirke for alle? Økende tros- og livssynsmangfold som utfordring til Den norske kirkes selvforståelse.» I S. Dietrich & V. L. Haanes (red.), *Folkekirke nå* (pp. 205-213). Oslo: Verbum Akademisk.
- Veiteberg, K. (2006). *Kunsten å framføre gudstjenester : dåp i Den norske kyrkja.* (PhD), Universitetet i Oslo, Oslo.
- Wenger, E. (1998). *Communities of practice : learning, meaning, and identity.* Cambridge: Cambridge University Press.
- Zahl, A. (2012). *Familiegudstjeneste eller barnegudstjeneste? Gudstjenesten som intergenerasjonell arena.* (Masteravhandling i kirkelig undervisning (30 ECTS)), Det teologiske Menighetsfakultet, Oslo.
- Zahl, A. (2013). Familiegudstjenesten som intergenerasjonell arena. *Prismet*, 64(1), 47-54.
- Øierud, G.L. (2013). *Gudstjenesters kommunikasjon og modelldeltakere. Tilrettelagt meningsskaping og resepsjonsvilkår i ulike gudstjenester.* (Ph.D), Det teologiske fakultet, Universitetet i Oslo, Oslo.